

ગુજરાતના ગ્રામિણ દલિતોનું વ્યવસાય પરિવર્તન એક ઐતિહાસિક અધ્યયન

પ્રસ્તાવના :

સમાજ સદાયે પરીવર્તન પામે છે જેમાં ભારતીય સમાજ અપવાદરૂપ નથી. જ્યારે સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન આવે ત્યારે રાષ્ટ્રનું મહત્વનું અંગ ગણાતા 'દલિતો' ના સમુદાયોમાં પણ પરિવર્તન આવે તે સ્વાભાવિક બાબત છે. પ્રાચીન સમયથી આ ઉંચ - નીચના ભેદભાવ સમાજમાં વ્યાપેલા છે તેને દૂર કરવા માટે ઘણા બધા સમાજ સુધારકોએ લડતો અને આંદોલનો દ્વારા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે. પહેલાના સમયમાં મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગ કે ઉપલી જ્ઞાતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઇતિહાસ લખાતો હતો. પરંતુ હવેના સમયમાં સમાજના કચડાયેલા વર્ગના લોકો તેમજ તેમના પર થતાં અત્યાચારો, તેમની જીવનશૈલી શિક્ષણ વગેરેને અભ્યાસમાં મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવી રહ્યું છે.

ગુજરાતનાં આજના દલિતો પહેલાં અનેકવિધ નામોથી ઓળખાતા હતા. ગાંધીજીએ 'હરીજન', સયાજીરાવે 'અંત્યજ' જ્યારે આંબેડકરે 'દલિત' શબ્દ દલિતો માટે પ્રયોજ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં પણ દેશના જુદા જુદા રાજ્યોમાં તેઓ જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. પ્રાચીન સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થા એટલી બધી વ્યાપેલી હતી કે દલિતોને ગામમાં, મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા પર પ્રતિબંધ હતો. તેઓ કોઈ કારણે ગામમાં પ્રવેશતા ત્યારે પાછળ સાવરણો બાંધી રાખવો પડતો જેથી તેમના પગલાની છાપ તરતજ ભૂંસાઈ જાય. વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને આધારે તેમનો વ્યવસાય પણ રહેતો અને તેમના વ્યવસાયને કારણે તેમનું વધારે શોષણ થતું હતું. તેમના પર થતાં અત્યાચારોમાંથી મુક્તિ આપવા સયાજીરાવ ગાયકવાડ, અમૃતલાલ ઠક્કર, મહાત્મા ગાંધીજી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા અને આ પ્રયત્નોના ભાગ રૂપે તેમની જીવનશૈલી અને વ્યવસાયોમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું.

ભારતમાં અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે ગુજરાતનો સમાજ નાત-જાતના બંધનવાળો સમાજ હતો. સમાજમાં અસ્પૃશ્યોને કોઈપણ પ્રકારના અધિકારો ન હતા. ગુજરાતમાં શહેરો કરતાં ગામડામાં અસ્પૃશ્યો પ્રત્યેનો વ્યવહાર ખૂબ ઘુણાજનક હતો. તેમનાં ખાન-પાન, પોશાક રહેઠાણ વગેરે બાબતોમાં અમાનવીય નિયંત્રણો હતા. જેથી અસ્પૃશ્યો શિક્ષણથી વંચિત રહી ગયા હતા. આ સમયે વ્યક્તિનો જન્મ જે જ્ઞાતિમાં થતો તેનો વ્યવસાય પણ તેને આધારે જ નક્કી થતો. દલિતોમાં અંદરો અંદર પણ ઉંચ-નીચના ભેદભાવ હતા. ગ્રામ્ય સમુદાયોમાં આજે પણ વત્તે ઓછે અંશે ભેદભાવ જોવા મળે છે. દલિતોની હાલત સુધારવામાં ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રવર્તકોએ, આર્યસમાજે, વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેમજ ગાંધીજીએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના બે મહત્વના પાસા હતા. એક અસ્પૃશ્યોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી અને બીજું દલિતોના બાળકોને શ્રેષ્ઠ કેળવણી આપવી. ગાંધીજીએ તેમના ઉધ્ધાર માટેની ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી. વીસમી સદીમાં દલિતો માટે જુદા જુદા કાયદાઓ ઘડાયા. તેઓ શિક્ષિત થતાં નવા નવા વ્યવસાયો સ્વિકારી સ્વચ્છ વ્યવસાય, ધંધા-રોજગાર તરફ વળ્યા.

વ્યવસાય પરિવર્તન માટેના પરિબલો :-

હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થા તેની સાથે સંકળાયેલ ઉચ્ચ - નીચના જન્મજાત ભેદભાવ, આભડછેટ તથા શુદ્ધિના સિદ્ધાંત પર રચાય છે. હિન્દુ સમાજની મોટાભાગની વસ્તી ઉચ્ચ વર્ગનો ભારે અન્યાય અને અત્યાચાર ભોગવતી હતી. પરંતુ પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનનો ફેલાવો થતાં જ્ઞાતિ પ્રથા તબક્કાવાર પતન પામી રહેલી જણાય છે. જેમ જેમ દેશમાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે પરિવર્તનો આવતા ગયા તેમ તેમ જ્ઞાતિપ્રથાનું નવું સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવતું ગયું. શિક્ષણની નવી પદ્ધતિએ દલિતોને નવી દિશા ચીંધી. દલિતો પોતાના અધિકારો પ્રત્યે વધુ જાગૃત બન્યા અને નવા વ્યવસાયો તરફ વળ્યા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ ખાસ કરીને વણાટ કામ અને ચર્મ ઉદ્યોગને સીધી અસર કરી. કાપડ હવે કાપડ મિલોમાં તૈયાર થવા લાગ્યું. ચામડાના પગરખાં-જોડા કારખાનાઓમાં તૈયાર થવા લાગ્યા. જેથી હવે ગ્રામિણ દલિતોને પોતાનો વ્યવસાય બદલવાની ફરજ પડી. દલિત જ્ઞાતીના શિક્ષિત લોકો હવે નાની-મોટી નોકરીઓ મેળવવા લાગ્યા અને ઊંચી જ્ઞાતીના લોકો સાથે સેવામાં સંકળાયેલા રહેવા લાગ્યા. સામાજિક પરિવર્તનના પ્રવાહમાં જજમાની પ્રથામાં મળતા લાભો દલિતોને ઓછા મળવા લાગ્યા જેને કારણે ગામડાઓમાં દલિત જ્ઞાતિઓએ પોતાના વ્યવસાયમાં ધીરે ધીરે ચોક્કસ પરિવર્તન લાવવું ફરજિયાત બન્યું.

દલિત જાતિઓના પરંપરાગત વ્યવસાયો :-

ગુજરાતનાં ગ્રામ્ય જીવનમાં દલિત જાતિઓ સમૂહને બદલે છૂટાછવાયા કે ગામની બહાર વસવાટ કરતાં જોવા મળે છે. તેઓમાં અંદરો અંદર ઊંચ નીચ હોવાથી તેઓની જ્ઞાતિઓ વચ્ચે પણ સામાજિક વ્યવહારો રખાતા નથી. આ જ્ઞાતિઓના ચોક્કસ પરંપરાગત વ્યવસાયો હતા. દલિત જ્ઞાતિમાંની સૌથી વધુ વસ્તી મુખ્ય ચાર જ્ઞાતિઓમાં છે. (1) માહ્યાવંશી, વણકર (2) ચમાર, ભાંભી (3) ભંગી, મહેતર અને (4) ગરોડા, તૂરી. સૌથી ઊંચી જ્ઞાતિ તરીકે પ્રથમથીજ થોડું અક્ષરજ્ઞાન પામેલા ગરોડા બ્રાહ્મણ ગણાતા હતા.

માહ્યાવંશી, વણકર, ઢેડ, માડુ વણકર :-

ઢેડ લોકો ઘણાખરા હુન્નર ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા હતા. દલિતોમાં વણકરોનો સામાજિક દરજ્જો તથા આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી હતી. તેઓ ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, વણકર અને હાંડિયાના વ્યવસાયો કરતાં. મોટા ભાગના વણકરોની આવકનો મુખ્ય આધાર હાથશાળ ઉપર હતો. તેઓ હાથ વણાટનું કાપડ બનાવવામાં કુશળ કારીગર હતા. બીજા દલિતો કરતાં તેમનો વ્યવસાય, ઘર, રાચરચીલું સ્વચ્છ હતા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થતાં ઈંગ્લેંડની મીલોનું કાપડ આયાત થતાં તેની અસર તેમના ધંધા ઉપર પડી. તેમની આર્થિક સ્થિતિ કથળવા લાગી, જેથી તેઓ ગામડા છોડી અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ જેવા શહેરોમાં મીલોમાં વિવર્સ તરીકે પ્રવેશ્યા. ગાંધીજી દ્વારા રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા ખાદીને ઉત્તેજન આપી દલિતભાઈઓને સધ્ધર બનાવવા ગુજરાતનાં ઘણા ભાગોમાં 'ખાદી કાર્યાલયો' ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. આજે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી વણકરો સરકારમાં સારા હોદ્દાની નોકરી પણ કરે છે. કેટલાક ખેતીકામ, કડીયાકામ, કોન્ટ્રાક્ટર વગેરે જેવા વ્યવસાય પણ કરે છે.

ચમાર, ભંગી :-

ચર્મ કામના પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ જાતિ ચમાર, ચામડિયા, ખાલપા જેવા જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. તેમનો વ્યવસાય અસ્વચ્છ હતો તેથી ગામની બહાર વસવાટ કરવાની તેમને ફરજ પડતી. ગામના મરેલા ઢોર ઉપાડી લાવી ચામડું વેચવાનો તેમજ તેમાંથી પગરખાં બનાવવાનો વ્યવસાય કરતાં.

ચામડામાંથી તેઓ મશક, કોસ, જોતર વગેરે ખેતી ઉપયોગી સાધનો બનાવતા. ચામડાની મશકમાં તેલ, ઘી જેવી પ્રવાહી વસ્તુઓ સમુદ્ર માર્ગે દેશ-વિદેશમાં નિકાસ કરવામાં આવતી જેથી એક સમયે તેની માંગ સારા પ્રમાણમાં હતી. ઔદ્યોગિક વિકાસ થવાથી ઉદ્યોગોમાં ચામડું પકાવવા લાગ્યું. 'બૂટ', 'ચપ્પલ' માટે મોટી મોટી કંપનીઓ ખૂલી જેથી ચમારોના વ્યવસાયને ફટકો પડ્યો. આજે તેઓ સરકારી નોકરીઓમાં તેમજ ખેતી, છૂટક મજૂરી, પગરખાં રીપેરીંગ જેવા વ્યવસાયો કરતાં જોવા મળે છે.

(૩) ભંગી (વાલ્મીકી) મહેતર :-

દલિતોમાં સૌથી હલકો દરજ્જો ભંગી ધરાવતા. તેઓ મેલા, હલાલખોર તથા ઓળગણા તરીકે પણ ઓળખાતા હતા. તેઓ સૌથી અશુદ્ધ ગણાતા, ભંગીઓ મેલુ ઉપાડતાં, ઝાડુ વાળતાં, મરેલા કુતરા-બિલાડા ઉપાડતાં, લગ્ન પ્રસંગે ઢોલ વગાડતા તથા ક્યારેક ફાંસી આપનાર જાલિમ તરીકે પણ કામ કરતા. વાર-તહેવારે તેઓ દાન પણ માગતા હતા.

ગુજરાતમાં શહેરીકરણ થતાં નગરપાલિકાઓમાં, રેલવેમાં તેઓ ઝાડુ વાળવાના, શેરીઓ સાફ કરવાના વ્યવસાયમાં જોડાવા લાગ્યા. તેઓને સરળતાથી નોકરી મળતી હોવા છતાં પણ તેમનામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ અન્ય દલિતો જેટલું વધ્યું નથી છતાં હવે તેઓ પણ સ્વચ્છ વ્યવસાયો તરફ વળેલા જોવા મળે છે.

ગરોડા અને તૂરી :-

ગુજરાતનાં ગ્રામ્ય સમુદાયોમાં દલિતોની ધાર્મિક અને સામાજિક આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડવા ગરો તથા તૂરી કામ કરતાં. ગરોડા જનોઈ પહેરતા દલિતોના જન્માક્ષર, કુંડળી, શ્રાદ્ધ, લગ્ન, મરણ જેવી સામાજિક વિધિ વિધાનો કરાવતા અને જ્યોતિષ પણ જોતાં. તેઓ ભજન, સત્સંગ, કથા-વાર્તા દ્વારા યજમાનનું કામ કરતાં અને દલિતોને અક્ષરજ્ઞાન પણ આપતા. આજે તેઓમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ લોકો જોવા મળે છે. હવે તેઓ ગામડા છોડી શહેરોમાં સ્થાયી થયા છે. અને વર્તમાન પેઢી તેમની પરંપરાનો વ્યવસાય હવે ભૂલતી જાય છે. તૂરી લોકો મુખ્યત્વે ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં વસેલા જોવા મળે છે. તેઓ દલિતોના 'વહીવંચા' તરીકેની કામગીરી કરતાં. ચોમાસામાં ખેતીનું અને અન્ય સમયમાં 'તૂર' અથવા 'સારંગી' જેવા વાદ્યોના સાદ સહિત ગાવા બજાવવાનું કામ કરતા હતા. આજે તૂરીઓને યજમાન તરફથી વિશેષ સુવિધા ન મળતા પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા તેઓ પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી શહેરોમાં કડીયાકામ, મીલકામદાર કે પછી સરકારી નોકરીઓમાં લાગ્યા છે. તેમના યજમાનો બોલાવે ત્યારે 'ચોપડા' લઈ નામ લખવા જાય છે.

દલિતોનું નવું વ્યાવસાયીકરણ :-

ઔદ્યોગિકરણ - શહેરીકરણ, તેમના માટે કરાયેલ નવી શિક્ષણ વ્યવસ્થાથી દલિતોમાં જાગૃતિ આવી છે. તેઓ પોતાના પરંપરાગત અશુદ્ધ વ્યવસાય છોડી નવા વ્યવસાયો તરફ આગળ વધ્યા. દલિત પ્રજામાં જાગૃતિ આવતા પોતાના અધિકારો માટે આંદોલનનો માર્ગ પણ લેતા થયા. ભારતના સંવિધાનને આધારે મળેલી સગવડોને કારણે દલિત સમાજમાં કેળવણીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેઓમાં એંજીનીયરો, ડોક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો વગેરેનું પ્રમાણ ક્રમશઃ વધતું ગયું. વળી પરંપરાગત વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક નવા વ્યવસાયમાં અસરકારક બનતું નથી તેથી તેઓ મુક્તિનો અહેસાસ કરે છે.

દલિત જાતિના હિતોના રક્ષણ તેમજ તેઓના સામાજિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક સહિતના સર્વાંગી વિકાસ માટે બંધારણમાં સમાવેશ કરાયો જેથી વ્યવસાય પરિવર્તન માટેના તમામ દ્વાર તેમના માટે ખૂલી ગયા. આજે દલિત વ્યક્તિઓ એજીનીયર, ડોક્ટર, વકીલ, શિક્ષક, અધ્યાપક, પોલીસ ખાતામાં ઓફીસર્સ તેમજ સચિવ તરીકે સરકારી વ્યવસાયમાં જોતરાયેલા જોવા મળે છે.

આજે વ્યવસાયનું માળખું જ્ઞાતિ પર આધારિત રહ્યું નથી છતાં પણ ભંગી ભાઈ-બહેનોમાં હજી પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાને કારણે તેઓ વાર-તહેવારે દાન માંગવાનું કામ કરે છે. ગરોડા, વણકર, ચમાર જેવી જ્ઞાતિઓએ નવા ધંધાઓ વિશેષ અપનાવ્યા છે. પરંતુ શેનવા, ભંગી જેવી અન્ય પછાત જાતિઓ હજી પણ પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી શકી નથી.

સમાપન :-

આમ ગુજરાતનાં ગ્રામિણ દલિતો આઝાદી પૂર્વે પરંપરાગત વ્યવસાયો કરતાં. ગાંધીજીના કાર્યક્રમો દ્વારા તેમના પાયાના કાર્યકરો વડે દલિતોમાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક સુધારા કરવા નેતાઓ આગળ વધ્યા. તેના પરિણામે શિક્ષણ નવા શહેરોનો વિકાસ, ઔદ્યોગિકરણના પરિણામે ગૃહ ઉદ્યોગો ભાંગતા તેમના પરંપરાગત વ્યવસાયમાં પૂરતી રોજી રોટી ન મળવાથી નવા વ્યવસાયો તરફ તેઓ આકર્ષાયા હતા. આજે તેઓ સર્વો સમાજની હરીફાઈ કરી શકે તેમ છે. તેઓમાં રાજકીય નેતૃત્વ, સામાજિક વ્યવહારોમાં ફેરફાર અને ખોરાક, પોશાક, ભાષા વગેરેમાં પણ મહત્વનું પરિવર્તન આવ્યું છે.

પ્રા. ભારતીબેન ધૂળજીભાઈ ધનુલા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ
સંતરામપુર

Copyright © 2012 – 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat